
DINNYÉS PATRIK

II. JÓZSEF CSÁSZÁR OROSZORSZÁGI ÚTJAI (1780, 1787) A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN I.¹

Bevezetés

A magyar szakirodalomban II. József élete és uralkodása népszerű, gazdagon kutatott témának tűnik. Valójában ez inkább csak egyeduralkodásának éveire igaz, és akkor is jobbra csak a szoros értelemben vett magyar vonatkozású, belpolitikai intézkedéseire. Mi azonban egyetértünk azon véleménnyel, hogy a külpolitika és a belpolitika szervesen összekapcsolódik.² Ahogy Marczali Henrik is ír erről: „szükségkép (a belső viszonyok vizsgálata mellett – D.P.) a külső politikai kérdésekkel való foglalkozásra is vezettek azon szerves összefüggésnél fogva, melyben mindig áll egymással a nemzetek belső fejlődése és külső helyzete, különösen pedig, mivel a császárnak hatalmasan előtérbe lépő egyénisége természetes kapcsot képez a kettő között”.³ Eszerint II. József esetében a fenti kijelentés még inkább helytálló. Mégis, ha az uralkodó külpolitikájának kutatottságát nézzük, akkor komoly hiányosságokat fedezhetünk fel. A téma magyarországi mellőzöttsége – véleményünk szerint – elsősorban az uralkodó sikertelenségével magyarázható. Aktív külpolitikai tevékenysége ellenére összesen csak két jelentős területszerzése volt a Habsburg Monarchiának II. József császársága alatt: a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság első felosztása során Galícia, majd pár évvel később Bukovina. Azonban ezek sem csak „saját eredmények”, a nagyhatalmak közösen döntöttek róla, illetve Bukovínát a törökök engedték át. Az sem mellékes, hogy a magyar történetírásban a Nemesi Köztársaság szétdarabolásában való részvétel aligha talált nagy szimpátiára. A másik általunk vélt oka a téma kutatlanságának a gazdag belpolitika: II. József olyan mértékben és olyan mélységben forgatta fel a magyar állam életét, hogy egy-egy külpolitikai célkitűzés már nem is volt jelentős téma. Végül pedig számításba jöhet az uralkodó címe: II. József önmagára is sokkal inkább tekintethetett császárként, mint bármelyik államának királyaként, ez pedig fordítva is hathatott. A magyar közgondolkodás a külpolitikai akciókban egyértelműen csak császári ténykedést látott, és a magyaroknak azokhoz – lévén, hogy országgyűlés elé nem vitték a háborús célokat – nem volt közük.

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. II. köt. (Második kiadás) Budapest, 1888. 350.

3 Marczali Henrik: II. József első terjeszkedési tervei. In: Századok. 14. évf. 1880. 3. 186.

Ahogy II. József egész uralkodása, úgy külpolitikája is két részre osztható: az első az apja, Lotharingiai Ferenc (1745–1765) halálát követő korszak (1765–1780), amikor „csak” a császári címet birtokolta mint egyeduralkodó, a Habsburgok többi országában társuralkodó volt anyjával, Mária Teréziával (1740–1780). A második szakasz az anyja és saját halála közötti időszak (1780–1790), amikor egyedül bírta az összes uralkodói címet, közöttük például a magyar királyi címet is.

Apjával ellentétben II. József igyekezett aktívan részt venni az uralkodásban, ami többször konfliktust eredményezett közte és anyja között. Ahol leginkább teret szerzett magának (engedett neki az anyja), az a külpolitika, még inkább a hadügy volt.⁴ Mivel azonban a császári hatalom már csak egy kiüresedett cím volt, II. József figyelme szükségszerűen a Habsburg-államokra koncentráldott. Ha nem is teljhatalommal, de mégis jelentős hatással tudott lenni a Habsburg Monarchia külpolitikai irányaira már 1765-től kezdődően. Ez azért is volt lehetséges, mert Mária Terézia a külpolitika elől (sikertelen háborúiban való csalódottsága miatt) láthatóan a belpolitika felé menekült, és szerepe a külpolitikában gyakorlatilag arra korlátozódott, hogy fékként álljon ellen fia expanzív törekvéseinek. Itt szükséges megjegyezni, hogy az önálló külpolitikai hagyománnyal rendelkező Habsburg államok közül a Magyar Királyság különösen reprezentatív helyet foglalt el. Mária Terézia legmagasabb rangja, amíg férjét nem választották meg német-római császárnak, a magyar királyi cím volt. Trónra lépése után Angliával és Oroszországgal például ezzel a címmel kötött szövetséget.⁵ Mindezek fényében tartjuk relevánsnak a „császári külpolitika” – mint téma – magyarországi kutatását is.

Jelen munkánkban azt tűztük ki célul, hogy átfogó képet adjunk II. József oroszországi útjain való szerepléséről és megítéléséről a hazai történetírásban, a kezdetektől egészen napjainkig. Miért állítjuk kutatásunk középpontjába a császár oroszországi utazásait? A legkézenfekvőbb válasz erre a téma eddigi, magyar nyelvű kutatatlansága. Pedig azt aligha vonhatja kétségbe bárki is, hogy II. József – rövid egyeduralkodása ellenére – nagy hatással volt a magyar történelemre. Ennek fényében még súlyosabbnak tűnhet a téma mellőzöttsége. De ugyanezzel a kérdéssel ismét fordulhatunk Marczali Henrikhez is. Messzemenően egyetértünk vele abban, hogy az „utazások, mind magokban, mind következményeikben igen hathatós rugót képeztek II. Józsefnek, mint

4 „Lacy és még inkább József császár, kire anyja egészen reábizta a katonai ügyek legfőbb igazgatását...” *Marczali Henrik: Magyarország története. Második rész.* Budapest, 1911. 580., ill. *Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. VIII. kötet A magyar nemzet története.* (szerk.: Szilágyi Sándor). Budapest, Athenaeum, 1898. 382.

5 „Rangra, tekintélyre, történeti tradíciókra nézve (a Magyar Királyság – D.P.) első volt a monarchia örökös tartományai közt.” Itt természetesen nem a mai értelemben értendő az „örökös tartomány” kifejezés, hanem arra vonatkozik, hogy a magyar királyi cím, öröklési jogon szállt az örökös Habsburg uralkodóra. *Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában.* I. köt. (Második javított kiadás) Budapest, Pfeifert Ferdinánd kiadása, 1885. 31.

uralkodónak jellemében”⁶. Ugyanezt immár statisztikai adatokkal erősíti meg Kulcsár Krisztina: „az utazások fontossága nála számokkal is érzékeltethető: társ- és egyeduralkodása alatt, azaz 1765. szeptember 12. és 1790. február 20. között a 8928 nappól 2683-at, több mint hét évet nem töltött bécsi székhelyén.”⁷ Eszerint tehát uralkodási idejének 30%-át töltötte különböző utazásokkal.⁸ Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek az utak, az úti célok kiválasztása sem előzmény nélküliek. II. József oroszországi útjainak határozott külpolitikai céljai voltak, amelyek a császár korábbi tapasztalataiból és élményeiből táplálóztak.

Ahhoz tehát, hogy világosan megértsük az utazásokat, ismernünk kell a császár életének valamennyi orosz vonatkozású előzményét. Ezek közül a legjelentősebbek: az osztrák örökösödési háború (1740–1748), a hétéves háború (1756–1763), a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság első felosztása (1772), az 1768–1774-es orosz–török háború (a balkáni orosz befolyás folyamatos növekedése), Bukovina megszerzése (1775), és a bajor örökösödési háború (1778–1779). Mindezek vezetnek el minket az 1780-as első úthoz és annak gyümölcséhez, az 1781-es osztrák–orosz szövetséghez, Pál cárevics (a későbbi I. Pál orosz cár [1796–1801]) és felesége 1781–1782-es bécsi látogatásaihoz, valamint a második, 1787-es úthoz, végül pedig a császár „bukását” leginkább eredményező, 1787-ben kirobbanó török háborúban való részvételhez. Kutatásunk során az utazások mellett a fentebb felsorolt események orosz vonatkozásait vizsgáltuk a teljes magyar szakirodalomban. Igyekeztünk a teljesség igényével minden munkára kitérni, de nem csak azért, mert ez az alap kutatás elengedhetetlen pillére készülő disszertációnknak, hanem egyben azért is, hogy részletes körképet adjunk a téma feldolgozásának eddigi hiányosságairól. A munka elvégzésétől várunk választ még többek között olyan kérdésekre is, mint hogy milyen mértékben és milyen területeken érintette a Magyar Királyságot a szóban forgó két utazás és általában az orosz külpolitika, illetve végső soron szeretnénk kiegészíteni a II. Józseffel kapcsolatos magyarországi ismeretanyagot.

Összefoglaló művek a magyar történelemről

Első körben a különböző Magyarország történeteket vettük vizsgálat alá. Vélhetően a 20. század végéig az általános közgondolkodást a tankönyvek és a szépirodalmi munkák után leginkább ezek befolyásolhatták. Emellett azonban egyfajta képet is ad az éppen aktuálisan uralkodó történészfelfogásról, hiszen

6 *Marczali H.*: Magyarország története II. József korában. I. köt. i. m. 409.

7 *Kulcsár Krisztina*: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Budapest, Magyar Országos Levéltár–Gondolat, 2004. 40.

8 Ezek az utazások szinte kivétel nélkül „szolgálati utaknak” tekinthetők, tehát nem vadászat, vagy egyéb kikapcsolódás céljából történtek.

ezen munkák megírására általában a korszak egy-egy kiváló ismerőjét kérték fel. Bár más logika alapján is össze lehetett volna állítani a sorrendet, de mivel a célunk az, hogy lássuk és láttassuk az általunk vizsgált téma megítélésének alakulását, ezért a kronologikus elv követése mellett döntöttünk. Ez helyenként zavaró lehet egy-egy szerző munkássága esetében (pl. Marczali Henrik három alkalommal is írt összefoglaló Magyarország történetet, amiből az egyiket mi mégis inkább életrajznak vettük, ezen kívül írt még egyéb, a korszakot érintő monográfiát és különböző tanulmányokat), de végig igyekeztünk következetesen maradni a magunk által felállított rendhez. Eszerint tehát kezdetben a Magyarország történeteket vizsgáltuk (ennek eredményét tartja most kezében a tisztelt Olvasó), majd a különböző, témánkat érintő monográfiákat, végül pedig a tanulmányokat és forráskiadásokat. Ezt a sorrendet az adott munkákkal megszólított célközönség – általunk vélt – differenciálódása is indokolja: a legnagyobb kört az összefoglaló Magyarország történetek érhetik el, ennél szűkebb az egy-egy monográfia olvasóközönsége, végül pedig a legszűkebb, a már kifejezetten tudományos kör, akikhez a tanulmányok és források is eljutnak. Disszertációkhoz ezt a kutatást még kibővítjük a magyar nyelven megjelent egyéb ország történetekre⁹, illetve természetesen a külföldi szakirodalom jelentősebb műveire. Amennyiben a későbbiekben lehetőségünk adódna rá, úgy érdemesnek véljük a kutatás kibővítését a tankönyvekre is, hiszen a digitális forradalomig a családi minták mellett ez volt a legalapvetőbb történelem-szemléletet alakító eszköz.

19. század

Az első magyar nyelvű, teljes Magyarország-történetet Horváth Mihály írta a 19. század második felében. A terjedelmes műnek, amely a *Magyarország történelme* címet viseli, a hetedik kötete¹⁰ mutatja be a 18. századot. Ebben a szerző az 1740-es évek utáni osztrák–oros diplomácia főbb érintkezéseit, ha nem is értékeli, de legalább megemlíti. A keleti orosz befolyás erősödéséről Lengyelország első felosztása kapcsán ír részletesebben¹¹, ugyanakkor II. József első oroszországi utazását nem találhatjuk sehol. Még akkor sem utal vissza rá a szerző, amikor a második, krími utat említi.¹² Sőt, valamivel korábban, amikor összegezte a császár külföldi útjait, a magyar, a francia, az olasz és a sziléziai utazások mellett a két orosz útról nem írt.¹³ Aligha képzelhető el, hogy Horváthnak nem volt tudomása az első, 1780-as útról. Valószínű, hogy

9 Ide vesszük a külföldi szerzők által írt Magyarország történeteket, illetve a magyar szerzők által írt Oroszország, Ausztria és Németország történeteket.

10 *Horváth Mihály: Magyarország történelme. 7. kötet.* Budapest, Franklin-Társulat, 1873.

11 *Uo.* 450–457.

12 *Uo.* 643–644.

13 *Uo.* 472–473.

egyszerűen csak nem tulajdonított neki akkora jelentőséget, hogy könyvében megemlékezzen róla.

Grünwald Béla eredetileg 1888-ban megjelent munkájának¹⁴ mi a 2001-es újra kiadott változatát használtuk. A kilencedik fejezet sokatmondóan *A külügy* címet viseli, de mivel a könyv nem a megszokott értelemben vett eseménytörténeti elbeszélés – sokkal inkább intézmény- és társadalomtörténeti munka –, így a szóban forgó fejezetben semmilyen konkrét külügyi eseményről nem esik szó. Mindemellett a munka fontos szempontokat nyújthat a 18. századi magyar nemesség külügyre való hatásáról.¹⁵

A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi *A magyar nemzet története* témánkhoz kapcsolódó részét (*Magyarország története III. Károlytól a Bécsi congressusig, 1711–1815*) Marczali Henrik írta.¹⁶ A kötet már jó pár évvel az után született, hogy Marczalinak megjelent két kiváló munkája is a témában.¹⁷ Az osztrák örökösödési háború vonatkozásában (*A női örökösödés megvédése*) kielégítő az oroszok említése¹⁸, a *Külügyi viszonyok* fejezetben pedig – annak ellenére, hogy a szerző kijelentette, hogy nem célja a „nagy háború összes válságainak elbeszélése”¹⁹ – a hétéves háborúról tudhatunk meg fontos részleteket. Ilyen például a „diplomáciai forradalom” során bekövetkezett átrendeződésben gróf Esterházy Miklós²⁰ oroszországi követ tevékenysége, amely a revansháborúnak egy fontos alapja volt.²¹ De emellett a háború vázlatos áttekintése is egyensúlyban van, olvashatunk minden résztvevő hatalom seregének tevékenységéről,

14 Grünwald Béla: *A régi Magyarország 1711–1825. Millenniumi magyar történelem* (Szerk.: Gyurgyák János – Pótó János) Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

15 *Uo.* 109–118.

16 Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története. 8. kötet*, Athenaeum, Bp. 1898. In: Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815)* (A továbbiakban: Marczali H.: *Magyarország története III. Károlytól...*)

17 Ezekről a munkákról egy későbbi tanulmányban foglalkozunk. Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában I-II. kötet. Második kiadás.* Pfeiffer Ferdinánd kiadása, Bp. 1885., 1888.; Marczali Henrik: *Mária Terézia, 1717–1780.* Budapest, Franklin Társulat – Magyar Történelmi Társulat, 1891.

18 Marczali H.: *Magyarország története III. Károlytól i. m.* 235–251.

19 *Uo.* 254.

20 Gróf Esterházy Miklós (1711–1764) pétervári követi munkássága egy jelentős pontja a 18. századi orosz–osztrák kapcsolatok magyar vonatkozásának. Ahogy Berecz Ágnes 1999-ben írta: „Esterházy Miklós személyéről és tevékenységéről nem áll rendelkezésre publikált anyag. A kiterjedt Esterházy családnak ugyan tekintélyes irodalma van, ám ez inkább egyes korszakokra vagy a család illusztris személyeire vonatkozik. A grófi ágból való Esterházy Miklósnak életrajzi szócikke sincs a lexikonokban, egyedül Wurzbach lexikona és Nagy Iván hoz róla genealógiai adalékokat.” Berecz Ágnes: Ráday Gedeon aukciós könyvvásárlásai II. Az Esterházy-aukció In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX.*; Budapest, 1999. 191. Az elmúlt években Olga Khavanova a „Lendület” Szent Korona kutatócsoportba bekapcsolódva végzett a témában hiánypótló kutatásokat. <http://www.tti.hu/lendulet/szent-korona/1942-olga-khavanova-lendulet-vendegkutato-eloadasai.html> (letöltve: 2018. 01. 23.)

21 Marczali H.: *Magyarország története III. Károlytól i. m.* 254.

így az Orosz Birodaloméról is. A hétéves háború lezárásának okaként a gyarmati fölény elbillenése mellett²² Marczali nem feledkezik meg Erzsébet cárnő (1741–1762) 1762-es haláláról és utódjának, III. Péternek (1762) – aki „Frigyes lelkes tisztelője”²³ volt – a hatalomra jutásáról. Sajnos itt arról nem tudósít már, hogy III. Péter uralkodása olyan rövidre sikeredett, hogy már a háborút lezáró 1763. február 15-i hubertsburgi béke aláírása idején is az ellene palotaforradalmat elkövető felesége, II. (Nagy) Katalin (1762–1796) ült az orosz trónon. Emellett azonban a témánk egyik fontos alapjára rávilágít: a háború kudarca után „Mária Terézia most csakugyan végleg lemondott arról, hogy Sziléziát fegyverrel visszaszerezze. A belső kormánynak szentelte minden erejét.”²⁴ Ezzel tehát megnyílt az út II. József számára a külpolitika felé.²⁵

Közvetlenül a hétéves háború után a külügyi események bemutatásánál Lengyelország első felosztását, illetve az 1768–1774 közötti orosz–török háborút vizsgálja Marczali részletesebben. Ezek mellett még kitér olyan részletekre is, mint az 1764-es lengyel királyválasztás szomszédos államok általi befolyásolása, a 16 szeptemberi város visszaszerzése vagy a bajor örökösödési háború. Az első felosztásnál kiemeli Galícia megszállásának magyar színezetét és a Magyar Királysághoz való csatolás megghiúsulását, illetve a török háború kapcsán Bukovina meghódítását. Mindezen események értékelésénél Marczali az alábbi következtetésre jutott: „Oroszország látszott a dynastia legmegbízhatóbb szövetségesének.”²⁶ Ennek az egyre szívélyesebb kapcsolatnak azonban Mária Terézia békepolitikája egyre inkább akadálya volt. II. Katalin az expanzív külpolitikájával sokkal inkább társra lelhetett és lelt is II. József császárban. A szerző kiválóan mutatja be a vizsgált időszak külpolitikai történéseit és azokban a nemzetközi diplomácia fő szereplőinek (köztük Oroszországnak) a hatásait.²⁷

A Marczali által írt rész harmadik nagy egységének (*József császár uralkodása [1780–1790]*) első fejezetében (*A császár*) nem Mária Terézia halálától folytatja az eseményeket, hanem néhány oldalon keresztül bemutatja az 1780-ban egyeduralkodóként hatalomra jutó császárt. Ebben a részben a császár többi útja mellett szó esik az első, 1780-as oroszországi útról: „különösen ez utóbbi útnak volt nagy politikai jelentősége, a mennyiben útját egyengette az orosz–osztrák szövetségnek”.²⁸ Jelentősebb orosz vonatkozású kijelentés még egy olvasható a fejezetben, amikor Marczali Henrik II. József tapasztalat- és ismeretszerzési kedvét Nagy Péteréhez hasonlította.²⁹ A hatodik fejezetben (*A török háború*.

22 Az osztrákokkal szövetséges franciák alulmaradtak a porosz szövetséges angolokkal szemben. Marczali H.: Magyarország története III. Károlytól i. m. 257.

23 Marczali H.: Magyarország története III. Károlytól i. m. 257.

24 Uo. 257.

25 Uo. 251–257.

26 Uo. 266.

27 Uo. 257–269.

28 Uo. 384.

29 Uo. 383.

József császár katasrophája) részletesen ír a török háború előzményeiről, köztük említve a második, 1787-es utat is. Bár az útra bővebben nem tér ki, ennél a résznél helyet kapott egy II. Katalin-metszet.³⁰ Elmondhatjuk, hogy a történész e művében alapos és részletes képet fest az Orosz Birodalomról és jelentőségéről.

20. század

1911-ben szintén Marczali Henrik tollából jelent meg a két kötetes *Magyarország története*.³¹ A terjedelmi korlátok miatt³² nyilvánvalóan nem lehetett arról szó, hogy a szerző a hosszú évek alatt összegyűlt minden ismeretét beleírja ebbe a munkába. Sokszor azonban lerövidíteni valamit legalább olyan nagy feladat, mint valami újat írni. Marczali – témánkat nézve – alig-alig birkózott meg ezzel a feladattal. A *Magyarország helyreállítása*³³ című fejezetben bár nem bocsátkozik részletes bemutatására az osztrák örökösödési háború nemzetközi politikájának, mégis kellő információt ad arról. Ennek fényében sajnálatos, hogy az események minden szereplőjét megemlíti az oroszok kivételével.³⁴ Ezt követően a hétéves háború aránytalanul kevéssé említetik, mindösszesen csak egy rövid bekezdés szól róla. Bár már az oroszok is megjelennek³⁵, a háború kirobbanása szempontjából fontos külpolitikai fordulatról (osztrák–francia szövetség!) nem esik szó, ahogy Erzsébet cárnő haláláról és III. Péter trónra lépéséről sem. A háború végkimenetelét túlságosan leegyszerűsítve olvashatjuk: „Nagy Fridrik azért győzött, mert az ő zsebében maradt az utolsó tallér”.³⁶ Ugyanígy a bajor örökösödési háború és Lengyelország első felosztása kapcsán sem merül fel az Orosz Birodalom. Sőt, Bukovina megszerzésénél is csak annyit olvashatunk, hogy „diplomáciai szolgálatok fejében engedi át a török”.³⁷ Ha már mindezt érdemes volt egyáltalán megemlíteni, akkor mennyivel érthetőbbé tette volna a területszerzést, ha csak annyit megjegyez a szerző, hogy

30 Uo. 445.

31 *Marczali Henrik*: Magyarország története. Második rész. Budapest, Athenaeum, 1911.

32 A teljes magyar történelmet (a kezdetektől saját koráig, a 20. század első évtizedéig) kellett Marczalinak összefoglalnia. Mindez 714 oldalban sikerült neki, a teljes 18. századra körülbelül 65 oldal jutott.

33 *Marczali H.*: Magyarország története i. m. 563–580.

34 Bár a háború kezdetén és nagyobb részében az oroszok szerepe – belpolitikai válság miatt – nem volt jelentős, de a háború lefolyásában a távol maradó szövetséges szerepe is – véleményünk szerint – említésre méltó.

35 „A hétéves háború (1756–1763) még egyszer megmutatta Nagy Fridrik katonai felelősségét nemcsak Ausztriával és a katolikus Németországgal, hanem a vele szövetséges franciával és oroszsal szemben is.” *Marczali H.*: Magyarország története i. m. 570.

36 Uo.

37 Uo. 580.

az orosz–török háborúnak (1768–1774) köszönhetően szerezte meg Bukovinát a Habsburg Monarchia, illetőleg hogy Lengyelország első felosztását a poroszokkal és az oroszokkal egyetemben hajtották végre az osztrákok. Így az olvasónak világossá vált volna, hogy a vizsgált időszakban zajlott egy orosz–török háború is, ami egyébként nem kis hatással volt a lengyel felosztásra is. Ezek nélkül ez a rész, ahol az 1770-es 1780-as évek külpolitikáját tárgyalja Marczali, meglehetősen homályos és kevéssé érthető maradt.³⁸ Ezzel szemben a császár egyeduralkodását tárgyaló fejezetben (*A felvilágosodott abszolutizmus és a nemzeti ellenállás*) már részletekbe menően tárgyalja az osztrák–orosz kapcsolatokat. Így megtudhatjuk, hogy II. József 1780-ban járt II. Katalinnál, aminek eredménye lett egy szövetség, majd egy megegyezés 1782-ben Törökországgal felosztásáról. Marczali azt is megemlíti, hogy a császár támogatásának köszönhető, hogy az Orosz Birodalom 1783-ban megszerezte a Krím félszigetet. „Ellenzolgáltatásként” az osztrák németalföldi területek bajor területekkel való cseréjében várta II. Katalin segítségét, erre azonban – mint írja – II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) miatt nem kerülhetett sor. Végül pedig néhány mondatban a közös török háborúról és annak végzetes kimeneteléről is olvashatunk.³⁹ Annak, hogy az 1780 utáni évek nemzetközi helyzetéről részletesebben olvashatunk, talán az az általános vélekedés lehet az oka, hogy Mária Terézia uralkodása alatt (a két sikertelen háború következtében) a külpolitika perifériára szorult, és csak fia, II. József hatalomra kerülése után lett ismét aktív külpolitikája a Habsburg Monarchiának. Ez a mintegy féloldalas rész kielégítőnek mondható, tekintve, hogy egy, az egész magyar történelmet összegző munkáról van szó.

Az összefoglaló Magyarország-történetek közül az egyik legjelentősebb a Hóman Bálint – Szekfű Gyula által írt 5 kötetes *Magyar történet*⁴⁰, amely nemcsak a két világháború közötti szellemtörténeti iskola követői számára volt meghatározó, hanem minden bizonnyal a mai napig érzékelteti hatását a magyar közgondolkodásban. A munka jól mutatja a múlt század eleji általános magyar közgondolkodást a történelemről, így forrásértékű az a tény, hogy a témánkhöz kapcsolódó fejezetekben (*Mária Terézia korszaka; A felvilágosodás terjedése*) szinte nem is esik szó Oroszországról. Az Európa hatalmi egyensúlyát jelentősen befolyásoló II. Katalin nevét is csak egyszer olvashatjuk. Sőt: olyan mértékű a mellőzés, hogy említését sem találhatjuk annak, hogy a hétéves háború kimenetelét éppen egy orosz belpolitikai változás fordította meg, amely aztán egész életében végigkísérte Mária Teréziának az orosz kormányzathoz való hozzáállását, illetve amely II. József és anyja szembenállásának egyik jelentős pontja lett. Ugyanígy fontos adalék, hogy ezzel szemben a poroszokat és franciákat rendszerint említi Szekfű, így arról a legkevésbé sem lehet szó, hogy a nagysza-

38 *Ua.*

39 *Uo.* 588–589.

40 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 1–5 kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928–1933. <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> (2018. 01. 20)

bású munka említett fejezetében a külpolitika ne kapott volna kellő figyelmet.⁴¹ Véleményünk szerint ez a mellőzöttség talán azzal is magyarázható, hogy az első világháború kirobbanásáért a magyar közvélemény az oroszok beavatkozását tette felelőssé, illetve a két világháború között a Szovjetunió léte és szellemi fenyegetése (beleértve a Tanácsköztársaság tevékenységét) egyfajta kiábrándultságot vagy érdektelenséget eredményezett az orosz történelem iránt. Így tulajdonképpen a 20. század emberének, sőt sok esetben valószínűleg a történészének is egy olyan képe alakult ki a 18. század második feléről, ahol az oroszok legfeljebb csak epizódszereplők. Ugyanez a mellőzöttség jellemzi a császár utazásait is, és ezúttal nem csak orosz szempontból. Azokról épp csak annyi említést tesz a szerző, hogy sok tapasztalattal gazdagodott a császár az útjai során, de hogy diplomáciai jelentősége is lett volna ezeknek, arról nem olvashatunk.⁴²

Az 1957-ben megjelent *Magyarország története a késői feudalizmus korszakában (1526–1790)* című könyv⁴³ főszerkesztője H. Balázs Éva és Makkai László volt. A 18. század második felét feldolgozó részt (*A felvilágosult abszolutizmus kezdetei [1754–80]*) Wellmann Imre, míg a külön II. József egyeduralmát tárgyaló fejezetet (*A felvilágosult abszolutizmus jozefinus szakasza [1780–90]*) az egyik főszerkesztő, H. Balázs Éva írta. A 18. század második felében az orosz–osztrák kapcsolatok alakulása során a könyv szerzői bár megemlítik, hogy „Mária Terézia 1746-ban szövetséget kötött az orosz birodalommal”⁴⁴, de a hétéves háború kapcsán a háború kimenetelének fordulataról szűkszavúan csak annyit írnak, hogy „Erzsébet cárnő halálával az orosz politika egyszerre semlegesre fordult”.⁴⁵ A *hetvenes évek külpolitikája* rövid fejezetében meghatározó elemként a poroszok mellett az oroszok is szerepelnek. Itt olvashatunk a Mária Terézia és II. Katalin közötti viszony megromlásáról, Lengyelország első felosztásáról és Bukovina megszerzéséről. Az események alakulása mögött – a szerző fogalmazása szerint – az oroszok Balkán felé való törekvése és Poroszország megerősödése állt.⁴⁶ A császár még anyja életében végrehajtott első orosz útjáról nem esik szó, de trónra lépésénél azt olvashatjuk, hogy a „szövetségek és rokoni kapcsolatok a nagy abszolút uralkodókkal Oroszország és Franciaország támogatását hozták meg. Különösen jelentékeny volt a II. Katalinnal 1781-ben kötött szerződés, amely elszigetelte a veszélyes porosz Frigyet, és alapja lehetett egy

41 Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. In: A tizennyolcadik század, A barokk rendi korszak, Mária Terézia korszaka c. rész

42 Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. In: A tizennyolcadik század, A felvilágosodás, A felvilágosodás terjedése c. rész

43 Magyarország története a késői feudalizmus korszakában, 1526–1790. Szerk.: H. Balázs Éva – Makkai László. 1/2 kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.

44 Magyarország története a késői feudalizmus korszakában i. m. 390.

45 Ua. 390.

46 Uo. 392–393.

Törökország elleni hódító háborúnak.⁴⁷ A külpolitika kapcsán olvashatunk még a Mária Terézia halálát megelőző években a „fiával való egyenetlenkedés”-ről⁴⁸, majd *A török háború* alfejezetben (amely összefoglalja a teljes józsefi külpolitikát) a kölcsönös segítségnyújtásról II. Katalin és II. József között. A török háború kirobbanásáról kellő mélységben informálódhatunk, így mindenképpen odakíváncskozna a német-római császár és az orosz császárnő személyes találkozása, de ezt nem említi meg.⁴⁹

Molnár Erik szerkesztésében jelent meg 1964-ben egy kétkötetes *Magyarország története*.⁵⁰ Az első kötet negyedik fejezetének második alfejezete (*Gyarmatosító gazdaságpolitika és a felvilágosult abszolútizmus [1740–1795]*) foglalkozik a témánkkal.⁵¹ Az osztrák örökösödési háborúról⁵² és a hétéves háborúról⁵³ csak néhány sorban olvashatunk az oroszok (és bármilyen egyéb nemzetközi viszony) megemlézése nélkül. Az oroszok csupán a „Kaunitz által szorgalmazott francia–osztrák–orosz szövetség”⁵⁴ megteremtése kapcsán merültek fel a II. Frigyes elleni revans lehetséges alapjaiként, már közvetlenül az aacheni békekötés után. De nemzetközi szerepük erősödéséről, II. Katalin uralkodásáról egyetlen szó sem esik. A császár uralkodása alatt kitört török háborúról sem olvashatunk egyértelműen, hiszen a szerző szavai azt sejtetik, hogy a háborút az osztrákok robbantották ki: „az 1788-ban indított török háború balsikerei”.⁵⁵ Orosz szövetségről szó sincs, pedig anélkül nincs török háború sem. Nem következetes a kötet végén található időrendi áttekintés sem, mivel a Magyarország története sávjában a török háború említésre sem kerül, az egyetemes történet résznél pedig már ezt olvashatjuk: „1787–1792. Orosz–török háború”.⁵⁶ Szerény vigasz, hogy az egyébként eseményekben meglehetősen szegény egyetemes történetnél az 1781-es dátumnál olvasható „II. József és Katalin cárnő szövetsége”⁵⁷.

47 Uo. 407.

48 Uo. 393.

49 Uo. 434.

50 Magyarország története. Főszerk.: Molnár Erik. I. kötet, 2. kiadás. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1967.

51 A szerzők csak a kötet elején vannak felsorolva (Berend T. Iván, Hanák Péter, Laczkó Miklós, Ránki György, Siklós András, Szabad György, Székely György, Varga János, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Antal), az egyes fejezeteknél nem derül ki, hogy ki melyiket írta.

52 Magyarország története (1967) i. m. 340.

53 Uo. 374.

54 Uo. 342–343.

55 Uo. 393.

56 Uo. 601.

57 Uo. 600.

A Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban: MTA) által tíz kötetesre tervezett *Magyarország történetének* hatodik kötetéből⁵⁸ a második (*Kompromisszum az uralkodó és a rendek között [1711–1765]*)⁵⁹ és a harmadik rész (*Felvilágosult abszolutizmus [1765–1790]*)⁶⁰ érinti korszakunkat. Szokatlanul az 1711–1765 és az 1765–1790 közötti időszakok alkotnak egy-egy egységet. Minderre persze a címek magyarázatot adnak, vagy legalábbis próbálnak. Véleményünk szerint azonban – még ha jelentős változás is állt be Mária Terézia uralkodásában 1765-től – nem szerencsés kettéválasztani a királynő uralkodását. Persze az 1765-ös dátum korszakhatárként való használata mellett további érv lehet II. József császárrá választása és anyja általi társuralkodóvá tétele is.

Ember Győző a hétéves háborúig bezárólag egy alfejezetben tárgyalja a háborúkat (*III. Károly és Mária Terézia háborúi*).⁶¹ A királynő mindkét háborújának leírása a nemzetközi helyzet bemutatásával kezdődik, majd rövid eseménytörténettel folytatódik, és közben nem feledkezik meg a nagypolitikában történő folyamatos változások megemlékezéséről sem. Elmondhatjuk, hogy az oroszok említése is minden igényt kielégítő.⁶²

A második kötet bevezető gondolataiban (*1765 a mérlegen*) H. Balázs Éva nagyszerű felvezetéssel mutatja be az 1765-ös évet: „Az angol–porosz összefogás szinte természetszerűen vonja maga után az osztrák–orosz közeledést. A személyi feltételek is beértek. 1765-ben a fiatal, német származású, elszántan tehetséges cárnő már pályázik a »felvilágosult« epitetonra [...] leendő szövetségese, az ifjú József császár ekkor fogalmazza Álmódózásait: a szigorúan rótt sorokban még nem sejlenek fel a balkáni, a keleti tervek, sem a szemlélődő orosz csapatok és a monarchia vezér nélküli seregeinek majdani különös együttműködése.”⁶³ Ezt követően *A Teréziánus korszak bel- és külpolitikája* című alfejezetben viszont vélhetően tévesen írja a szerző, hogy Mária Terézia uralkodása vége felé maga döntött volna az orosz szövetség mellett: „Kaunitz és József személyesen is tárgyalt a porosz királlyal. Mária Terézia ezúttal önállóan döntött: a porosz ellenében, s ily módon az orosz szövetség mellett”.⁶⁴ Ugyanígy azzal

58 Magyarország története tíz kötetben. Szerk. bizottság vezetője: Pach Zsigmond Pál. Magyarország története, 1686–1790. IV/1-2. köt. Főszerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

59 Ebben a fejezetben a számunkra releváns részeket Ember Győző írta.

60 Ezen belül is két fejezet: *A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa és A nyolcvanas esztendőök drámája*. Mindkét részből a számunkra releváns szakaszokat H. Balázs Éva írta.

61 Magyarország története (1989) i. m. 363–373.

62 Uo. 369–373.

63 Uo. i. m. 832.

64 Nem gondoljuk, hogy az 1770-es évek végére csak Poroszország és Oroszország között lehetett volna választani. Mária Terézia többször is jelét adta azon véleményének, hogy az Oszmán Birodalom egységének védelme szükséges az egyensúly fenntartása érdekében. Így tehát ha követjük H. Balázs Éva következtetésének a logikáját, hogy a poroszoktól való elfordulás automatikusan az oroszokhoz való csatlakozást jelentette volna, akkor a törökök mellé állásnak még inkább a török területekre vágya-

sem értünk egyet, hogy a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság első felosztását az orosz cárnő kezdeményezte volna. Sokak szerint a kezdeményező sokkal inkább a porosz király volt.⁶⁵ A *társuralkodó József császár* részben szóba kerül az osztrák–orosz szövetség, amely „a következő nemzedékek sok gondjának elindítójává is vált”⁶⁶. A császár cárnővel szembeni – vélt – bizalmatlanságát a szerző helyesli, de érthetetlenül áll az előtt, „hogy a tapasztalt uralkodó komoly külpolitikai bonyodalmak idején is orosz földön kocsizgatott, ahelyett, hogy az Atlanti-óceán értékes partvidékére figyelt volna”.⁶⁷ Itt ugyan szót ejt a második orosz útról, azonban általánosságban foglalja össze II. József utazásait, és nem említi meg azokat. Abban az esetben sem fogadható el a mulasztás, ha a szerző – bár erre nem utal – csak a császár társuralkodása alatt végrehajtott utazásait kívánta felsorolni, hiszen az 1780-as út alkalmával még élt Mária Terézia.⁶⁸ Később előkerül az út (igaz az 1780-as évszám egy alkalommal sem szerepel), mégpedig először II. Katalinnak az aranygyapjas rendjel megszerzésére tett próbálkozása említésével. Ezt követően mélyebben is elemzi a szerző az út előkészítését és eredményét, egy helyen egy kissé félrevezetően: „Az oroszországi út sikerét mutatta, hogy a lelkes cárnő Szentpétervárra is meghívta Józsefet [...]”.⁶⁹ A szentpétervári meghívásra azonban még az első út során került sor, nem pedig egy következő út keretében. Mindezek mellett részletes képet kaphatunk a császár első oroszországi útjáról, még ha értékelésében nem is értünk mindenben egyet a szerzővel.⁷⁰ A második, 1787-es út bemutatása jóval elmarad az elsőtől. A már fentebb leírtak mellett *A belga válság* részben olvashatunk a második útról: „Miután a belga rendek megtagadták az adó megajánlást, egymást követték a helyi felkelések. II. József éppen Katalin cárnőnél tartózkodott, Kaunitz kénytelen volt futárt futár után küldeni az aggasztó híreket tartalmazó

kozó oroszokkal való szakítást kellett volna eredményeznie. Magyarország története (1989) i. m. 839.

- 65 *Gebei Sándor*: Oroszország hatalmi térnyerése a Rzeczpospolita rovására (17–18. század) In: *Az Orosz Birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemeről.* Szerk.: Frank Tibor. Budapest, Gondolat, 2016. 144–145., *Туполев, Б. М.*: Фридрих II, Россия и первый раздел Польши. In: *Россия и Германия. Выпуск 1.* Москва, 1998. 72., *Davies, Norman*: Lengyelország története. Budapest, Osiris, 2006. 412–414., *Beer, Adolf*: Die erste Theilung Polens. III. Documente. Wien, 1873. 122–127., *Halecki, Oscar*: Why was Poland partitioned? In: *Slavonic Review* XXII. 1963. 432–441.
- 66 Bécs és Szentpétervár közeledését a két uralkodó becsvágyára vezeti vissza a szerző: „A hatalom birtoklásának idején (tehát II. József egyeduralmoda alatt – D.P.) azonban a hatalomvágy önmozgása az orosz szövetség kimunkálását diktálta.” *Magyarország története* (1989) i. m. 891.
- 67 *Magyarország története* (1989) i. m. 891.
- 68 A felsorolásban az utolsó a franciaországi út: „A legtöbbet jelentett a jövő számára a francia út. 1777-ben látszólag Marie Antoinette meglátogatása volt a cél, s a francia kapcsolatok erősítése. Ezt várta tőle anyja és Kaunitz. Ő inkább az intézmények, az ottani életkörülmények tanulmányozását szorgalmazta.” Uo. 896.
- 69 Uo. 1043.
- 70 Ebben a részben még Oroszországnak a bajor örökösödési háborúban betöltött garancianyújtó szerepéről is szó esik. Uo. 1039–1043.

levelekkel, és heteket vett igénybe, míg a sürgős választ kézhez kapta.”⁷¹ Ezen a két említésen kívül, mást nem tudunk meg az 1787-es orosz útról. A kötet végén található igen terjedelmes *Időrendi áttekintés* nagyon bőséges és gazdag, témánkat tekintve azonban vannak hiányosságai. Például a császár több útja is említésre kerül (nem csak magyarországiak) de az orosz utak közül egyik sem. Ugyanakkor az osztrák–orosz szövetségkötést megtaláljuk benne.⁷² A nagyszabású munkát gazdagítják a fényképek, amelyek között egy II. Katalin-portré is helyet kapott.⁷³

A többszerzős, Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent *Magyarok a Kárpát-medencében* című⁷⁴, képekkel illusztrált könyv számunkra releváns fejezete (*Ausztriai Ház országai*) címéhez híven meglehetősen szűkszavú a külpolitikával kapcsolatban, csak a belpolitikára összpontosít. Nemcsak a keleti kérdéstről, de a 18. század második felének nemzetközi helyzetéről sem juthatunk semmilyen információhoz.⁷⁵

A *Magyarok Európában* sorozat negyedik kötetét (Újjáépítés és polgárosodás Európában, 1711–1867) Kosáry Domokos jegyzi.⁷⁶ A könyv hatodik fejezete (*Felvilágosodás és politika*) röviden bemutatja a 18. századi orosz politikai viszonyokat és II. Katalin cárnőt, aki a szerző megítélése szerint „okos, művelt uralkodónő volt”⁷⁷. Az Orosz Birodalmat a gyengülő lengyelek (első felosztás) és törökök (két török háború) kapcsán helyezi el a külpolitikai palettán, az ebben való osztrák „résztvényességet” azonban csak az első felosztás kapcsán említi.⁷⁸ Még korábban, az osztrák örökösödési háború vonatkozásában, egyáltalán nem szól az oroszokról, viszont a hétéves háború kimenetelét befolyásoló „orosz-faktorról” igen.⁷⁹ Elmarad azonban III. Péter és II. Katalin összekötése. Nem esik szó sem házastársi kapcsolatukról, sem a palotaforradalomról és ezek hatásairól az osztrák külpolitikára, pontosabban Mária Terézia személyes benyomására. A hatodik fejezeten belül külön alfejezet (*A jozefinizmus. II. József*) foglalkozik II. Józseffel, a külpolitikáját azonban csak felszínesen vizsgálja. A Habsburgok 1788-as orosz–török háborúba való bekapcsolódását megemlíti, de sem a szövetség korábbi alakulásáról, sem a közeledésről, így a két útról

71 Uo. 1103.

72 Uo. 1240–1268.

73 Uo. 368. kép. D. Chodowiecki: II. Katalin, rézkarc és rézmetszet.

74 *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk.: Glatz Ferenc. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat. 1989.

75 A lapok szélén elhelyezett kronológia semmilyen formában sem említi meg a háborúkat. Bár a többi fejezet sem bővelkedik külpolitikai kitekintésekben, a Heckenast Gusztáv által írt fejezet különösen szegényes e tekintetben. *Magyarok a Kárpát-medencében* i. m. 118–126.

76 *Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1786*. In: *Magyarok Európában III*. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990.

77 *Kosáry D.: Újjáépítés és polgárosodás* i. m. 156.

78 Uo. 156–157.

79 Uo. 47–50.

sem olvashatunk sehol. Sor kerül azonban egy érdekes párhuzamba állításra: „II. József, aki a porosz II. Frigyeshez és az orosz II. Katalinhoz hasonlóan a nemzetközi politika érdekeiből – a korszerűsítés sürgető szükségéből – kiindulva szabta meg a belső reformokat, egy lényeges ponton mégis eltér e két uralkodótól. Ezek ugyanis a külső sikerek érdekében óvakodtak attól, hogy saját nemességüket maguk ellen hangolják, és ezért lényegében véve a parasztságot uraival szemben magára hagyták. Hiszen a belső reformok egy bizonyos pontig valójában erősítették ezt az államot, de azon túl már nagy ellenkezést válthattak ki. II. József viszont, akit pedig a külpolitikában amúgy is sok balsiker ért, némi hátráláson túl ebben nem követte felsőes pályatársait”.⁸⁰ Mindez rámutat arra az összefüggésre, amely a sikeres külpolitika belpolitikai vonatkozásában rejlik. Nem marginális tehát a császár külpolitikai tevékenysége a magyar belpolitikára nézve. A kötet végén található *Időrendi áttekintés* további hiányosságokról tanúskodik, ugyanis a szövegben említett 1787–1791 közötti törökellenes háborút semmilyen formában nem említi (az osztrák örökösödési és a hétéves háborút igen).⁸¹

Bogyay Tamás rövid országtörténete⁸² kifejezetten csak a belpolitikai eseményekre összpontosít. Az osztrák örökösödési háborút még éppen megemlíti, a hétéves háborút azonban már csak a kötet végén található *Időrendi táblázatban* lelehetjük meg. Ugyanígy a szepességi városok még szót érdemelnek, Lengyelország első felosztása és Galícia viszont már nem.⁸³ II. József külpolitikájáról lényegében pedig csak ennyit olvashatunk: „A hagyományok és az emberi érzelmek lebecsülésével kialakított új rend nem állta ki József szerencsétlen külpolitikájának próbáját. Az osztrák Németalföldön már győzött a forradalom, amikor Magyarország, amely az Oroszországgal szövetségben indított török háború fő terhét viselte, a nyílt felkelés szélén állott”.⁸⁴

Nagy László szintén egy kötetben írta meg az ország egész történetét.⁸⁵ A könyv második részében *Az újjáépítés kora Magyarországon* című fejezet szól a 18. század második feléről. Külön-külön, egy-egy rész foglalkozik Mária Terézia és II. József uralkodásával (*Egy asszony a magyar királyi trónon, A „kalapos király”*). A királynő hatalomra jutásával kirobbanó örökösödési háború eseményeiről röviden olvashatunk az oroszok említése nélkül, azonban – a hétéves háború végeredményében jelentős – Erzsébet cárnő halálát és III. Péter háborúából való

80 Uo. 164–165.

81 Uo. 436–439.

82 *Bogyay Tamás: Magyarország története távlatból.* Bécs–Budapest–München, Mérleg, 1993. 134 oldalban foglalja össze a teljes magyar történelmet, az eredet kérdéstől a rendszerváltásig.

83 Uo. 81–82., 146.

84 Uo. 86.

85 *Nagy László: Magyarország Európában (A honfoglalástól a közelmúltig).* Honffy Kiadó, 1993.

kilépését már megemlíti.⁸⁶ Hadik András kapcsán Galiciáról is olvashatunk⁸⁷, illetve a székelyek kapcsán a bajor örökösödési háborúról is.⁸⁸ II. József társuralkodói mivoltáról ugyan szó esik, de József inkább csak úgy jelenik meg, mint az állandó elégedetlenkedő, amíg hatalomra nem került. Társuralkodóként kifejtett tevékenységéről nem tudhatunk meg semmit, ahogy utazásairól sem. A császár bukása kapcsán csak felsorolja a bajor–németalföldi területcsere újabb kudarcát, majd konstatálja, hogy „nem hozta meg a várt eredményt az Oroszországgal szövetségben indított 1788-as török háborúja sem, amelynek kapcsán a magyar nemesség magatartása nyílt ellenállásba csapott át”.⁸⁹

*Magyarország rövid története*⁹⁰ címmel jelent meg Bertényi Iván és Gyapay Gábor könyve. Az 1849-ig terjedő korszakot, így a mi témánkat is érintő szakaszt Bertényi Iván jegyzi. A *Török és porosz háborúk* rész alatt olvashatunk az osztrák örökösödési és a hétéves háborúról. Előbbiben, bár az összes harcoló államot felsorolja Bertényi, Oroszországról megfelelnek. A hétéves háborúnál viszont már megemlíti Erzsébet cárnő halálát és III. Péter átállítását II. Frigyes oldalára.⁹¹ Az ezt követő új fejezetben (*Felvilágosult abszolútizmus Magyarországon*) a *Felvilágosult abszolútizmus és a jozefinizmus* részben olvashatunk ugyan II. Katalinról, de csak a jobbágyérdekek védelmének a kérdésében, az orosz külpolitika jelentőségéről nem kapunk képet.⁹² Végül a *Nemesi ellenállás: nyelvrendelet, népszámlálás* című rész végén van csak megemlítve az „orosz szövetségben 1788-tól zajlott, s a határvonal egész hosszában Lacy tábornagy parancsoksága alatt álló, rosszul vezetett – igaz, a belső nehézségek miatt rosszul is felszerelt és ellátott”⁹³ – harc. Bertényi a háborúval indokolja az államrendszer

86 Valóban csak rövid említésről beszélhetünk: nem derül ki, hogy az új orosz cár nem csak békét kötött a porosz királlyal, hanem szövetséget is, illetve hogy III. Péter csak rövid ideig uralkodott, de az őt leváltó II. Katalin csak a szövetséget bontotta fel II. Frigyesel, a békekötést nem. Nagy L.: Magyarország Európában i. m. 182–184.

87 „Lengyelország felosztása után ő lett Galícia kormányzója és katonai parancsnoka.” Nagy L.: Magyarország Európában i. m. 184.

88 „Amikor Hadik András került Erdély élére, annyira megváltozott a helyzet, hogy a Székely Határőrség csapatai a későbbi bajor örökösödési, majd napóleoni háborúkban külső harctereken is megállták a helyüket [...]” Nagy L.: Magyarország Európában i. m. 185.

89 Uo. 188.

90 Bertényi Iván – Gyapay Gábor: Magyarország rövid története. Budapest, Maecenas, 1999.

91 Uo. 309–310.

92 A szerző szerint II. József mellett II. Frigyes és II. Katalin voltak azok, akik „épp a feudális birtokosok »túlkapásaival« szemben léptek fel”. Uo. 313–314. Ezzel szemben többen gondolják, hogy az orosz cárnő jobbágyságért végzett tevékenysége a külvilág felé látványos volt, valójában azonban nem könnyítette a helyzetüket. Például: *Niederhauser Emil*: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Második kötet. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 217.

93 Bertényi I. – Gyapay G.: Magyarország rövid története i. m. 320.

végző összeomlását.⁹⁴ A kötet végén található *Időrendi táblázat* a három háború közül a hétévest nem említi. A császárnak a pápával való találkozásáról ugyan olvashatunk, de az orosz cárnővel valóról nem.⁹⁵

Egy képekben rendkívül gazdag összefoglaló történeti munkától – jellegéből fakadóan – nem várhattunk sokat, azonban a *Magyarország képes története*⁹⁶ felülmúlta a várakozásunkat. Említi például Lengyelország első felosztását és az abból származó nyereséget (bár Galícia nincs név szerint megemlítve), Bukovina megszerzését és a császár utazásai kapcsán Oroszországot.⁹⁷ Sajnos Mária Terézia két háborúja csak név szerint és dátumokkal ellátva szerepel, és az 1787-es orosz–török háborúban való részvétel fogalmazása is félreérthető: „1788-ban II. József az oroszokkal kötött szövetség értelmében megtámadta a török birodalmat. Több vereség után 1789 októberében sikerült újra elfoglalni Nándorfehérvárt (Belgrádot). Ekkor már József súlyos beteg. A kitört francia forradalom, a belső elégedetlenség és ellenállás együttesen megtörték a makacs császárt”.⁹⁸ Mindez azt sugallja, mintha egy egyébként sikeresre forduló háború következtében bukott volna meg II. József hatalma, pedig – ha bizonyos katonai eredmények voltak is – ez nem felel meg a valóságnak. Mindezekkel együtt is elmondható, hogy a képes Magyarország-történet a témánkat egyáltalán nem mellőzi.

21. század

A *Magyar századok* sorozat 18. századdal foglalkozó részét ifj. Barta János írta.⁹⁹ A külpolitikáról a könyv közepén, *A Monarchia stabilizálása* fejezetben olvashatunk. A szerző a háborúk tárgyalásánál csak nagyon felszínesen említi a szövetségi rendszereket, az osztrák örökösödési háború esetében még bővebben, azonban a hétéves háborúnál már egyáltalán nem. Az utóbbi végkimeneteléről pedig tévesen írja: „A porosz uralkodó győzelmeinek száma mindezek ellenére meghaladta a császáriakét, ez utóbbiak csak késleltetni tudták a poroszok

94 Uo. 320.

95 II. Józsefnek VI. Pius pápával való találkozása nyilvánvalóan a magyar ügyekre való hatása miatt került említésre. De miután maga Bertényi fogalmazta meg, hogy „a jozefinista államrendszer összeomlását végül a török háború eseményei váltották ki”, ezért úgy véljük, hogy a háborút előkészítő oroszországi utazások is jelentős szerepet játszottak a Magyar Királyság életében. Uo. 320., 625.

96 *Csorba Csaba – Estók János – Salamon Konrád: Magyarország képes története.* Magyar Könyvklub, 1999. Az általunk vizsgált részeket Csorba Csaba írta.

97 Érdekes módon, a magyar- és franciaországi utak mellett csak az orosz van felsorolva, az örökös tartományokba és az Itáliába vezető útjai nem. Uo. 110–113.

98 Uo. 114.

99 *ifj. Barta János: A tizennyolcadik század története.* Magyar századok. Szerk.: Szvák Gyula. Pannonica Kiadó, 2000.

végző győzelmét”.¹⁰⁰ Az 1787-ben kezdődő török háborúba való becsatlakozást említi – mint a rendi elégedetlenségek egyik legfőbb okozóját –, de annak sem előzményéről, sem más vonatkozásáról nem ír.¹⁰¹

Egy 2002-ben megjelent *Magyarország története*¹⁰² Mária Terézia és II. József uralkodását *A megújulás évszázada (1699–1790)* című fejezet, annak is a *Fél évszázadnyi uralkodói gondoskodás (1740–1790)* című alfejezete tárgyalja. Már a négy alcím¹⁰³ is világossá teszi számunkra, hogy elsősorban belpolitikai témájú munkára számíthatunk, mindössze az első hordoz külpolitikai tartalmat. Ebben a részben az osztrák örökösödési háború kellő részletességgel szerepel. Az oroszokról azonban csak a háború kezdeti szakaszában tesz említést.¹⁰⁴ Ugyanakkor a hétéves háború kapcsán – a terjedelem arányával párhuzamosan – az oroszok szerepeltetése már-már minden igényt kielégítő és pontos. Egyedüli hiánynak csak II. Katalin palotaforradalmának meg nem említését tartjuk.¹⁰⁵ Említés szintjén Galícia és Bukovina megszerzéséről is szó van, sőt, még a bajor örökösödési háborúról is.¹⁰⁶ Ezzel szemben a császár utazásairól semmilyen formában nem olvashatunk, és a török háborúval kapcsolatban sem derül ki, hogy II. József már egy korábban megkötött szövetség értelmében lépett be a háborúba.¹⁰⁷ II. Katalin is csak később, a fejezet összegzésében van említve, akkor is csak a felvilágosodás eszméjével kapcsolatban.¹⁰⁸ A kötet végén található *Kronológia* egészen pontos, sajnos Galícia és Bukovina megszerzése nincs benne, pedig a szövegben olvasható volt. Ugyanígy a bajor örökösödési háború is kimaradt. II. Frigyes, mint az osztrák örökösödési háború kirobbantója, említve van, II. Katalin azonban továbbra sem.¹⁰⁹

100 Nem esik szó a szövetséges erők hadi sikereikről és arról, hogy a háború kimenetelét Erzsébet cárnő halála és a III. Péter hatalomra jutása utáni politikai fordulat eredményezte, nem pedig a porosz hadi sikerek. *ifj. Barta J.*: A tizennyolcadik század története i. m. 133–138.

101 *ifj. Barta J.*: A tizennyolcadik század története i. m. 151., 206–207.

102 *Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő*: Magyarország története. Előidőktől 2000-ig. Pannonica Kiadó, 2002.

103 *Életünket és vérünket, Országaink közös anyja, A kalapos király és A rendeletek visszavonása*.

104 „Oroszországot – Bécs szövetségesét az éppen lezárult 1737–39. évi török háborúban – belső államcsínyek foglalták le.” *Kristó Gy. – Barta J. – Gergely J.*: Magyarország története. i. m. 345–347.

105 *Uo.* i. m. 348.

106 Galícia Lengyelország első felosztásának jussaként kerül említésre, míg Bukovinába az 1774-ben véget ért orosz–török háború után vonultak be az osztrákok. *Uo.* 352.

107 „1787-ben Oroszország törökellenes háborút kezdett, amelyhez 1788-ban sikerült Ausztria támogatását is megnyernie.” *Uo.* 360.

108 *Uo.* 362.

109 *Uo.* 628–629.

Boronkai Szabolcs könyvének¹¹⁰ belső lapjából megtudhatjuk, hogy az összefoglaló munka első felét¹¹¹ ő maga állította össze, a Kristó Gyula, Barta János és Gergely Jenő által írt *Magyarország története előidőktől 2000-ig* című könyv alapján. Összevetésünk után azt mondhatjuk el, hogy a korábbi munka átvétele során a 18. század második felét érintő részben minden külpolitikai vonatkozású rész kimaradt.¹¹² Egyedül *A korszak kronológiája* tartalmaz ilyen jellegű információkat, de hiányosan és következetlenül.¹¹³

Egy többszerzős, nagyalakú, képekkel is illusztrált kiadvány¹¹⁴ a 16–19. századi magyar történelmet foglalja magában. A 18. századot tárgyaló részt ifj. Barta János írta. Ebben az utolsó három fejezet¹¹⁵ érinti a 18. század második felét. Sem az osztrák örökösödési, sem a hétéves háborúban a szerző nem említi Oroszországot, sőt a hétéves háború végkimenetelénél ugyanazt a téves, félrevezető megállapítást olvashatjuk, mint *A Magyar századok* sorozatban.¹¹⁶ Az utazásokról egy józsefi idézet keretében olvashatunk: „Nem tudtam szeretett apám szerepét játszani. Mit tettem? Utazni próbáltam, hogy kivonjam magam őfelsége szűkebb köréből, ami pedig oly értékes számomra”.¹¹⁷ Ez után megtudhatjuk, hogy a császár „elsősorban a Habsburg-monarchia országait, tartományait látogatta végig, többször járt Magyarországon is”¹¹⁸, de egyéb útjairól hallgat a szerző. Az orosz–török háború császárra nézve tragikus kimenetelét két különböző helyen is érinti a szerző, nagyon röviden, mondhatni címszavakban.¹¹⁹

A Kossuth Kiadó gondozásában és Romsics Ignác főszerkesztésében megjelent 24 részes *Magyarország története* sorozat 12. részét¹²⁰ (*Megbékélés és újjáépítés, 1711–1790*) Poór János jegyzi. A képanyagban is gazdag ismeretterjesztő munka arányosan említi az európai hatalmakat – köztük Oroszországot is – az osztrák örökösödési háború kapcsán, azonban a hétéves háborút tárgyaló részt mintha nem fejezte volna be, ugyanis csak a szövetségi rendszerek

110 Magyar történelem. 21. századi enciklopédia. Szerk.: Boronkai Szabolcs. Pannonica Kiadó, 2003.

111 Uo. 9–294.

112 Uo. 150–169.

113 Nem szerepel egyszer sem II. Frigyes és II. Katalin, a Bukovinába való bevonulás meg van említve, de Lengyelország felosztásánál nem tudjuk meg, hogy az Galíciát jelenti a Monarchia számára. A török háború említése is pontatlan. Uo. 146–147.

114 A magyar újkor története. Szerk.: Szvák Gyula. Pannonica, 2007.

115 Ezek *A monarchia stabilizálása, A változások körei és a Szomorú epilógus* címekeket viselik. Uo. 176–202.

116 Uo. 178.

117 Uo. 179.

118 Uo. 179.

119 *A kalapos király és A rendeletek visszavonása alfejezetekben*. Uo. 181., 196.

120 Poór János: *Magyarország története, Megbékélés és újjáépítés 1711–1790*. 12. kötet. *Magyarország története*. Főszerk.: Romsics Ignác. Kossuth Kiadó, 2009.

háborút megelőző felállásáról olvashatunk.¹²¹ A Hadik Andrást külön bemutató hasábjában a következő áll: „Részt is vett, nem is vett részt a II. József bukását okozó, orosz szövetségben vívott, újabb törökellenes háborúban”.¹²² A császár uralkodásával foglalkozó fejezet elején, bár a szerző megjegyzi, hogy a teljesség igénye nélkül kívánja felsorolni a császár utazásait, mégis az egyik legteljesebb listával van dolgunk – benne a két orosz úttal. Bár csak felsorolásról van szó, mégis sokat mondó a hosszú lista szerepeltetése.¹²³ Legközelebb külpolitikával *Az abszolutizmus és a felvilágosodás bukása* című alfejezetben találkozhatunk: a németalföldi lázongások és a török elleni háború eseményei vezetnek a császár bukásához. Az utolsó oldalak egyikén egy térkép is helyet kapott, amelyen a Habsburgok 18. századi törökellenes háborúi vannak feltüntetve.¹²⁴ Végül megemlítenénk még egy összehasonlítást, amikor is a szerző a kortárs uralkodókkal is összeveti II. Józsefet a felvilágosodás kapcsán: „Nem lelte örömet uralkodó kortársai, II. Frigyes, II. Katalin, de toscanai nagyherceg öccse, a későbbi II. Lipót kedvtelésében sem, akik adtak a tudós és művész világgal fenntartott jó kapcsolatokra”.¹²⁵

A Romsics Ignác által szerkesztett *Magyarország története*¹²⁶ – a magyar történelem kapcsán – talán a legközvetlenebb összefüggésben említi II. Katalint. Eszerint az 1787-ben kirobbant orosz-osztrák-török háború és annak következményei¹²⁷ az utolsó csepp volt a pohárban a magyar nemesség részéről.¹²⁸ A korszakot tárgyaló fejezeteket Katus László írta, aki azonban sajnálatos módon a hétéves háborúval foglalkozva meg sem említi az orosz szerepvállalásból fakadó fordulatot. Pedig az osztrák sikerek kihangsúlyozása indokoltá tette volna a „Hohenzollern-csoda” említését, hisz így az olvasó értetlenül állhat a végül mégis sikertelen háború ténye előtt: „Mária Terézia seregei többször is legyőzték a poroszokat, 1757-ben Hadik András a porosz sereg hátába kerülve elfoglalta és megsarcolta Berlint, de végül Ausztriának nem sikerült Sziléziát visszaszereznie.”¹²⁹ A császár utazásairól egyáltalán nem olvashatunk, épp csak a francia utat említi meg a szerző.¹³⁰

121 Uo. 55–62.

122 Uo. 55.

123 Uo. 84.

124 Uo. 102–103.

125 Uo. 101.

126 Magyarország története Szerk. Romsics Ignác. Akadémiai Kiadó, 2010. 1036.

127 Újoncozásra, gabona szállításra és hadisegélyre vonatkozó utasítása a császárnak. A helyzetet tovább rontotta az Osztrák Németalföldön 1788-ban kirobbant felkelés, aminek az eredménye az lett, hogy 1790-ben kikiáltották a független Belgiumot. Magyarország története (2010) i. m. 537.

128 Magyarország története (2010) i. m. 537.

129 Uo. 502.

130 Uo. 535.

Katus László egy másik, két évszázadot átölelő összefoglaló munkájának két fejezete vonatkozik a mi korszakunkra.¹³¹ Az osztrák örökösödési háború kirobbanásakor a szövetségi rendszereket kiválóan mutatja be a szerző¹³², a háború végkimenetelének tárgyalása azonban túl rövid, és emiatt egyáltalán nem világos. A hétéves háborúról még kevesebbet tudhatunk meg, de pozitív, hogy legalább a „diplomáciai forradalom” említésre kerül.¹³³ Bár szó esik röviden a császár neveltetéséről is a *II. József személyisége* című részben, az utazásokra csak nagyon halvány utalást találunk: „országait jól ismerte, mert trónörökösként többször bejárta őket [...]”.¹³⁴ Mindebből azonban nem derül ki, hogy társuralkodóként is utazott, és hogy nem csak saját országaiban szerzett tapasztalatokkal készült egyeduralkodására, sőt, hogy külföldi útjainak diplomáciai jelentősége is volt. Azt még megtudhatjuk, hogy „1787-ben II. József és II. Katalin orosz cárnő szövetséget kötöttek, s háborút indítottak az Oszmán Birodalom ellen”.¹³⁵

Virágvölgyi András *Magyar történelme*¹³⁶ sajátos szerkesztési elv alapján készült. Lényegében egy ismeretterjesztő munkáról van szó, viszont a szakmai háttérrel biztosítja a kötet elején felsorolt neves történészek közreműködése. A könyv egy 30 oldalas áttekintéssel kezdődik, amely végigtárgyalja a teljes magyar történelmet, így ezt is külön vizsgáltuk. A terjedelmi korlátok miatt természetesen nem vártuk Oroszország említését, de Mária Terézia és II. József uralkodásának rövid áttekintésében egy háború sincs megemlítve. A szöveg azt sejteti, hogy a Pragmatica Sanctionak köszönhetően Mária Terézia minden nehézség nélkül lépett apja örökébe. III. Károlyról nem is olvashatunk egyebet, csak hogy „nem született fiúörököse, ezért a Pragmatica Sanctióban (1723) biztosította a Habsburgok leányági örökösödését”.¹³⁷ Ezen a szerző a főszövegben sem javít, kicsit részletesebben ír ugyan az uralkodókról, de külpolitikai témát egyáltalán nem érint.¹³⁸

A legújabb összefoglaló *Magyarország története-t*¹³⁹ Romsics Ignác írta. Ennek a IV. fejezetében az *Újjáépítés és modernizáció a felvilágosult abszolútizmus jegyében* című alfejezetben, mintegy felvezetőként, II. Katalin orosz, II. Frigyes porosz, III. Gusztáv svéd, III. Károly spanyol és I. József portugál uralkodók – mint a fel-

131 Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, Kronosz Kiadó, 2012.

132 „(...) Anglia és Oroszország viszont belpolitikai okokból egyelőre ténylegesen segítséget nem nyújthattak.” Uo. 43.

133 Uo. 43–45.

134 Uo. 77.

135 Uo. 88.

136 Virágvölgyi András: Magyar történelem. Scolar Kiadó, 2012.

137 Uo. 23.

138 Mária Terézia esetében a vámrendelet, az Urbárium és a Ratio Educationis, míg a császárnál a türelmi rendelet és a jobbágyrendelet kerül csak említésre. Uo. 58.

139 Romsics Ignác: Magyarország története. Kossuth Kiadó, 2017. 543.

világosult abszolutizmus jeles képviselői – mellett említi a szerző Mária Teréziát és II. Józsefet. Ezt követően tér rá az osztrák örökösödési háborúra, melynek tárgyalásakor csak a királynő ellenségei kerülnek említésre, szövetségesei nem.¹⁴⁰ A hétéves háborúról csak annyit tudhatunk meg, hogy a királynő ugyan megpróbálta visszaszerezni Sziléziát, de nem sikerült neki.¹⁴¹ Ugyanakkor az egyéb területgyarapodások (Szepesség, Galícia és Bukovina) ismertetése pontos és – a terjedelemhez képest – bőséges.¹⁴² Minthogy II. József uralkodásra készülésétől nem ír a szerző, az utazásokat sem említi. Bár már az 1780-as, de legfőképpen az 1787-es út diplomáciai küldetés volt – tehát elsősorban már nem a tapasztalatszerzést szolgálta – ezekről sem esik szó. Az 1787-ben kirobbant orosz–török háborúról csak annyit tudhatunk meg, hogy „a Monarchia haderejének zömét ugyanekkor (az Osztrák Németalföld függetlenné válásakor – D.P.) az Oszmán Birodalom ellen a cári Oroszországgal karöltve folytatott hadjárat kötötte le”,¹⁴³ illetve hogy ezek az események hozzájárultak II. József rendszerének a bukásához.¹⁴⁴

Összegzés

Mivel jelenleg csak az összefoglaló Magyarország-történetekre terjedt ki a kutatásunk, ezért messzemenő következtetéseket még nem érdemes levonni. Az azonban kirajzolódni látszik, hogy ebben a műfajban a szerzők nagy többsége – a 18. század második felét illetően – nemcsak az oroszok szerepe iránt mutatott kevés érdeklődést, hanem általában a külpolitikai események iránt is. Még ha a nemzetközi események alakulásáról többen be is számoltak, sok területen fedezhettünk fel alapvető hiányosságokat: az erőviszonyok összehasonlításában, az uralkodók egymással való viszonyának és érintkezéseik elemzésében, a külpolitikát alakító befolyásos személyeknek akár csak az említésében. Az oroszokkal való érintkezés bemutatásánál azonban sok esetben még az „elvárható minimumot” sem érték el, annak ellenére, hogy a 19. század végén Marczali Henrik gyakorlatilag összefoglalta az oroszokkal való érintkezés legfontosabb pontjait. Az ő munkájának megjelenésétől majdnem egy évszázadnak kellett eltelnie, amíg újra olyan Magyarország-történet született, amelyben az oroszok feltüntetése közel állt 18. századi jelentőségükhöz. Az MTA által kiadott *Magyarország-történet* ide vonatkozó részének két szerzője, Ember Győző és H. Balázs Éva nem csak megismételték Marczali Henrik alaposságát, hanem némely esetben új szempontokat is adtak. Ezzel szemben, ha egy táblázatban feltüntetjük a bevezetésben általunk megfogalmazott fő érintkezési pontokat

140 Uo. 271–272.

141 Uo. 272.

142 Uo. 272.

143 Uo. 287.

144 Uo. 277–287.

és azok említettségét, akkor az orosz külpolitika szinte teljes mellőzöttségével találkozhatjuk szemben magunkat.

	19. század (3 mű)	20. század (11 mű)	21. század (9 mű)	Összesen (23 mű)
Osztrák örökösödési háború (1740-1748)	2	2	4	8
Hétéves háború (1756-1763)	2	7	3	12
Lengyelország első felosztása (1772)	2	4	1	7
Bukovina megszerzése (1775)	1	3	1	5
Orosz–török háború (1768–1774)	1	3	0	4
Bajor örökösödési háború (1778–1779)	0	1	1	2
II. József első oroszországi útja (1780)	1	3	1	5
Osztrák–orosz szövetségekötés (1781)	0	5	0	5
Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782)	0	0	0	0
II. József második oroszországi útja (1787)	1	2	1	4
Orosz–török háború (1787–1792)	1	8	7	16

1. táblázat: A vizsgált események említésének aránya az adott századokban íródott művek csoportosításában

Mivel a 19. századhoz csak 3 munka kapcsolódik, így annak értékelésébe csak később, a tanulmányok összegzése után térnénk rá. Ugyanez igaz a 20. és 21. századra, de ott a 11 és 9 számú munkából már inkább lehet következtetéseket levonni. Eszerint a 19. században a leginkább megemlített orosz vonatkozású esemény a Habsburg Monarchia számára 1788-ban kezdődő török háború, míg a második a 7 éves háborúban való orosz szerepvállalás. A 21. századi összefoglaló történeteknél szintén a török háború az első, a második viszont az osztrák örökösödési háború. De már ez utóbbi is csak 44%-os említettségű, ahogy a 19. századi munkáknál a harmadik (1781-es osztrák–oros

szövetség) is csak 45%-os. Ez tehát azt mutatja, hogy – az általunk felállított 10 szempontból, az összesített eredményeket nézve (a 19. század nélkül) – csak 2 eseménynél történt meg az oroszok 50%-os vagy annál magasabb arányban történő említése. A legkevésbé említett téma a bajor örökösödési háborúban való orosz szerepvállalás. Egy esemény viszont egyáltalán nem szerepel: Pál cárevics bécsi látogatásai. Tehát a trónörökös, a későbbi orosz cár személyes – ráadásul kétszeri – bécsi jelenléte nem volt említésre méltó, vagy a magyar külpolitika szempontjából nem volt érdekes.

Ennél részletesebb értékelésbe most nem bocsátkoznánk. Reméljük, hogy a korábban kitűzött célok teljesítése után sokkal pontosabb képet kaphatunk a téma magyarországi beágyazottságáról.